

Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 210-251. 8. Мишле Ж. Народ / В. Г. Дмитриев (подгот.), Ф. А. Коган-Бернштейн (подгот.). – М.: Наука, 1965. – 207 с. 9. Симонова И. А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. – М., 1988. – № 1. – С. 47. 10. Michelet J. Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. – Т. 3. – 386 p. 11. Michelet J. Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757). – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. – 386 p. 12. Michelet J. La Pologne martyre. – P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig; A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. – XVI+365 p. 13. Michelet J. Oeuvres

complètes. Édition définitive, revue et corrigée. Précis d'histoire moderne. Introduction à l'histoire universelle. – P.: Ernest Flammarion, 1897. – 562 p. 14. Michelet J. Pologne et Russie. Légende de Kosciusko. – P.: Librairie Nouvelle, 1852. – 144 p. 15. Michelet J. Tableau chronologique de l'histoire moderne. – P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. – 168 p. 16. Quinet E., Mars V. de. Collège de France. Cours de littérature étrangère // Revue des Deux Mondes. – 1842. – Т. 29. – P. 684-692. 17. Quinet E. Les révolutions d'Italie. – P.: Chamerot, 1848. – XII+216 p.

Надійшла до редколегії 14.03.12

А. Мінгазудінов, канд. іст. наук

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В СВІДОМОСТІ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943–44 рр.)

На основі архівних матеріалів і друкованих праць розкривається досвід роботи політпрацівників, позаштатних агітаторів по формуванню у радянських воїнів образу нацистських окупантів в ході визволення України (1943-44 рр.).

The operational experience of political workers and supernumerary propagandists on forming Nazi occupier image in minds of Soviet warriors in the course of liberation of Ukraine in 1943 – 1944 is unfolded on the basis of archive materials and printed works.

В мобілізації бійців і офіцерів Червоної армії на виконання складних завдань по визволенню української землі від нацистських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни дієву роль відігравала масово-політична робота. Одним з її важливих напрямків було формування в свідомості воїнів образу ворога, яке забезпечувалося викриттям фашистської ідеології, численних злочинів окупантів. На жаль, означена тема ще не була предметом спеціального вивчення у вітчизняній історіографії. Тому автор, спираючись насамперед на архівні документи, поставив завдання розкрити зміст, форми і методи цієї роботи.

Слід визначити, що вона розгорталася в роки війни не на порожньому місці. Адже в передвоєний час в засобах усної і друкованої агітації і пропаганди в Радянському Союзі багато уваги приділялося критиці нацистської ідеології, характерних для неї ідей расизму і людиноненависництва. Тому сприйняття ворога особовим складом частин і з'єднань, які вели боротьбу проти проти німецько-фашистських загарбників на землі України, накладалося на вже існуючий у воїнів образ фашиста, як носія реакційних ідей, противника елементарних норм людської моралі і міжнародного права. За справедливою думкою польської дослідниці А. Чесьлікової утвердження образу представника іншого народу може здійснюватися двома методами – один це створений (ідеологічний), другий – образ, що формується на основі практичного досвіду [20, с. 389]. В роки боротьби з фашизмом використовувалися обидва способи для вироблення в свідомості воїнів розуміння сутності нацистів. При цьому варто відзначити, що в інформаційній війні радянської агітації і пропаганди переслідувалася мета сформувати вороже відношення не до німців взагалі, а до гітлерівських завойовників, фашистських загарбників. На це неодноразово наголошувалося в офіційних документах, лейтмотивом яких була думка, що "Гітлери приходять і уходять. А народ німецький залишається". Хоча бували і причини в цій роботі, на що зверталася увага в пресі [7].

Першорядне значення для формування образу ворога мало роз'яснення бійцям і офіцерам антилюдської сутності ідеології і політичної практики нацизму, злочинних планів верховодів "третього рейху" щодо радянської країни та народів, що її населяли. Керівники фашистської Німеччини задовго до початку війни розробили і поступово втілювали в життя цілеспрямовану програму ідеологічної обробки населення, в тому числі солдат вермахту. Нацистський світогляд увібрав в себе найбільш реактивні ідеї минулого – культ сили, чистоти раси, правомірності знищення або поневолення цілих

народів. Вони знайшли концентрований вираз в ідейних настановах, викладених в книгах А. Гітлера "Майн кампф", А. Розенберга "Міф XX століття" та ін. Фашистська геополітика передбачала розширення "життєвого простору" для німців шляхом захоплення нових територій, поневолення і по знищення інших народів. Особлива увага приділялася експансіоністському походу на Схід, перш за все проти СРСР. "Ми переходимо до політики майбутнього – до політики територіальних завойовань, – говорилося в книзі Гітлера. – Але коли ми нині говоримо про нові землі в Європі, то ми повинні в першу чергу мати на увазі лише Росію і підвласні їй окраїнні держави. Сама доля вказує нам цей шлях" [4, С. 457]. Доповненням до фашистської геополітики була офіційна доктрина про расову перевагу німців на інших народами. Гітлерівські ідеологи твердили, що все населення землі поділяється на раси, з яких одні покликані панувати, а інші обслуговувати їх. Арійську расу вони оголосили такою, яка повинна управляти світом. Оголосивши німців "зверхлюдьми", нацисти закликали їх придушити опір "відсталих" народів і встановити власне панування над ними. Особливо зневажливо говорили ідеологи рейху про слов'янські народи. "Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, – твердив Гітлер, – то ми повинні насамперед витіснити і знищити слов'янські народи – росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів" [6, с. 195]. Для втілення своєї звірячої ідеології в життя і обдурення широких верств німецького населення нацисти створили могутній пропагандистський апарат. Особливу увагу приділяв ворог ідеологічній обробці особового складу військ, які готувалися до нападу на Радянський Союз. На початку Великої Вітчизняної війни німецьке командування сформувало на Східному фронті 19 рот пропаганди і 6 зводів військових кореспондентів СС [5].

Не випадково, вже на початку війни Головне політичне управління Червоної армії визначало основні напрямки політико-виховної роботи на фронті, надавало важливого значення викриттю нацистської ідеології. В надісланих у війська директивах йшлося про необхідність проведення бесід, організації лекцій, виготовлення листівок на теми "Фашизм – це поневолення народів"; "Хто такі націонал-соціалісти"; "Фашизм – руйнівник культури"; "Фашизм – найлютіший ворог народів"; "Гітлер обдурює німецький народ"; "Моральне обличчя німецької армії" [8].

Робота по викриттю фашистської ідеології активно проводилася і під час боротьби за звільнення території України від німецько-фашистських загарбників. Особливістю її було те, що, очищаючи українську землю від

окупантів, воїни не лише одержували інформацію про злочинні плани верховодів нацистської Німеччини, але й ставали свідками численних злодіянь гітлерівців на українській землі. Політоргани надавали великого значення формуванню у особового складу частин і з'єднань чіткого уявлення про всю глибину небезпеки, яка нависла над країною, вихованню ненависті до ворога. Зокрема, 30 березня 1943 р., начальник Головного політичного управління Червоної армії О.С. Щербаков надіслав начальникам політуправлінь фронтів директиву, в якій зокрема говорилося: "Пропоную в період з 8 до 15 квітня провести в частинах мітинги на тему "Червона армія – армія месників за наругу і приниження, які завдають німецько-фашистські загарбники нашим братам і сестрам в окупованих районах нашої Батьківщини. Проведення мітингів розглядати як важливий політичний захід" [9]. Аналогічні завдання ставилися перед працівниками червоноармійської преси. Наприклад, в огляді газети 37 – ї армії начальник відділу преси управління агітації і пропаганди ГоловПУРу А. Баєв 29 грудня 1943 р. наголошував, що "виховання ненависті до ворога – одне із найважливіших завдань газети" [10]. Аналогічні завдання ставилися і керівниками політорганів і з'єднань. Ось, наприклад, що говорилося в директиві начальника політвідділу 3-ї гв. танкової армії Каткова, надісланої начальником політвідділів корпусів, дивізій, бригад і заступникам командирів окремих частин: "В армійській газеті "Во славу Родины" за 17, 18 і 19 грудня 1943 р. вміщено матеріали обвинувального заключення у справі про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Харкові і Харківській області. Пропоную: текст обвинувального заключення зачитати всьому особовому складу, провести бесіди в підрозділах, в яких роз'яснити методи і способи знищення ворогом радянських людей, після чого провести мітинги, на яких закликати весь особовий склад до безпощадної помсти німецько-фашистським загарбникам" [11].

В ході вигнання з України гітлерівських окупантів до частин і з'єднань вливалось нове поповнення за рахунок мобілізації чоловічого населення визволених областей. На початку 1944 р. лише у складі 1-го Українського фронту було 200 тис. воїнів, призваних до армії на території України. Виховній роботі серед новообраних політпрацівники надавали особливого значення. Чільне місце належало роз'ясненню воїнам реакційної сутності нацистської ідеології, підступних планів керівників рейху щодо території України та українського народу. Так, під час боїв за Донбас в частинах 5-ї ударної армії штатні політпрацівники і позаштатні активісти проводили бесіди "Що несуть німецькі загарбники народам Радянського Союзу". В з'єднаннях 2-го Українського фронту в листопаді – грудні 1943 р. відбулися червоноармійські збори на тему "Що несуть гітлерівці народам Радянського Союзу". В ході боїв на Дніпрі в частинах 1-го Українського фронту проводилися бесіди "Що несе фашизм радянській молоді". Комсомольські активісти частин 2-ї повітряної армії практикували бесіди "Фашизм – запеклий ворог всіх національностей нашої Батьківщини" [12].

В лекціях і бесідах агітатори, пропагандисти наголошували на тому, що вчинені нацистськими окупантами злочини проти людства не були окремими проявами жорстокості і варварства солдат вермахту, а наслідком реалізації ретельно розробленої державної політики нацистських верховодів, втілення в життя ідей расової переваги арійців над іншими народами, їхнього "права" на світове панування, розкривали зміст "Пам'ятки німецького солдата", в якій висувалася вимога: "Знищуй у собі жаль і співчуття, вбивай кожно-

го росіянина, не зупиняйся якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопчик – убивай... Ми поставимо на коліна весь світ" [2, с. 205].

Робота по викриттю реакційної сутності нацистської ідеології сприяла глибокому усвідомленню бійцями і офіцерами своєї відповідальності за долю Вітчизни, за життя їх рідних і близьких, всіх радянських людей. Коли під час боїв на Донеччині на початку 1943 р. в 3-ю гвардійську армію прибуло нове поповнення, агітатори проводили серед воїнів бесіди "Фашизм – найзапекліший ворог людства...". Після однієї з бесід виступив рядовий Ребров, який сказав: "Збрею, яку дала мені Батьківщина, я буду мститися гітлерівським мерзотникам за їх звірства, за муки і страждання наших батьків і матерів, друзин і дітей, за тисячі вивезених до Німеччини, за розстріляних і повішених радянських людей. Від імені всіх бійців нового поповнення запевняю наше командування, що свій обов'язок перед Батьківщиною ми з честю виконаємо і будемо боротися з німцями до повного їх вигнання з нашої землі" [13].

У формуванні образу ворога велике значення мало розкриття масштабів злочинів, які здійснювали німецько-фашистські окупанти на захопленій території радянської країни, зокрема України. Адже за кілька років панування гітлерівців від їхніх рук загинули сотні тисяч мешканців міст і сіл республіки, були зруйновані тисячі заводів і фабрик, закладів освіти, науки і культури, пограбовано національні багатства нашого народу. На території України нацисти створили 230 таборів смерті, які стали місцем звірячих розправ з мирним населенням і військовополоненими. За неповними даними в Києві окупанти знищили майже 200 тис. чоловік, в Харкові і Харківській області понад 300 тис. чоловік, у Львові і Львівській області понад 550 тис. чоловік і т.д. Жертвами фашистських катів та їхніх поплічників стали десятки тисяч в'язнів Дарницького і Сирецького таборів військовополонених у Києві, у "Гросс-Лазареті" в Славуті було знищено 150 тис. поранених бійців і офіцерів Червоної армії, в таборі "Цитадель" у Львові 140 тис. чоловік, у Хорольських таборах на Полтавщині – більше 57 тис. чол., у Кременці – 40 тис. чол., у Володимир-Волинську – 25 тис. чол. [1, с. 182]. На території України окупанти зруйнували 714 міст і селищ, 28 тис. сіл, 119 тис. виробничих підприємств, 18,2 тис. закладів науки і культури, 419 тис. житлових будинків, розграбували 1300 МТС, майже 29 тис. колгоспів і радгоспів, 151 музей, тисячі бібліотек, клубів, друкарень. Політоргани спрямовували штатних працівників та широкий агітаційно-пропагандистський актив на доведення до воїнів цих численних злодіянь гітлерівців, що сприяло утвердженню у свідомості бійців і офіцерів злочинного образу ворога. Повідомляючи їм такі факти, вони розвивали у особового складу нестримане бажання помститися окупантам, прискорити час звільнення української землі.

Важливе значення в цьому плані мала популяризація матеріалів Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, створеної в листопаді 1942 р. Опубліковані Комісією повідомлення незаперечно свідчили, що знищення населення, варварське руйнування міст і сіл, насилля над мирними громадянами і військовополоненими чинилися за директивами політичного керівництва рейху і вищого військового командування. Такі повідомлення друкувалися в центральній і червоноармійській пресі, навколо цих матеріалів проводилась велика роз'яснювальна робота – організовувалися лекції і бесіди, збори особового складу і мітинги, колективні читки газетних матеріалів. Так, в 3-ї гвардійській танковій армії в грудні 1943- січні 1944 рр.

проводилися бесіди по матеріалах Повідомлення про злодіяння ворога в Харкові. Змістовні бесіди проводив, зокрема, агітатор одного з підрозділів 22-ї гвардійської танкової бригади Х. Гімадеев.

Активну роботу по популяризації Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії про руйнування і звірства німецько-фашистських загарбників в м. Києві проводили політпрацівники і агітаційний актив частин і з'єднань 1-го Українського фронту під час наступальних операцій на Правобережжі. В підрозділах 3-ї гвардійської танкової армії комплективні читки цих документів проводили агітатори Герої Радянського Союзу Р. Агеев, І. Гец та ін. [14]. В першій половині 1944 р. серед воїнів українських фронтів було проведено мітинги у зв'язку з повідомленнями Комісії "Про руйнування і звірства, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві", "Про руйнування, грабежі і злодіяння німецько-фашистських загарбників та їхні спільників в м. Рівне і Рівненській області", "Про злодіяння німецько-фашистських загарбників в м. Одесі і Одеській області" та ін. Вихованню ненависті до ворога сприяла робота по доведенню до бійців та офіцерів актив про звірства гітлерівців в Слав'янську, Краматорську та інших містах Донбасу.

Широкого поширення набула практика складання Актів про злочини ворога представниками військового командування і місцевих властей після звільнення тих чи інших населених пунктів. Політоргани надавали великого значення використанню таких документів у виховній роботі по викриттю злочинної суті нацистів. Так, у вересні 1943 року начальник політуправління 1-го Українського фронту С. Шатілов у направленій у війська директиві вимагав: "Забезпечте складання актів у визволених від ворога містах і селах і висилайте їх до політуправління" [15]. Політпрацівники, позаштатні активісти проводили значну роботу по виконанню цієї директиви. Зокрема, агітатор політвідділу 56-ї гвардійської танкової бригади Кухнов з групою воїнів і жителів робітничого селища Дарницького вагоноремонтного заводу склали 2 акти про злочини фашистів. У вересні 1943 р. політпрацівники 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії і представники місцевого населення склали 6 актів, про злодіяння нацистських загарбників в Н. Сирова-тці, Низах, Бобрику та інших селах Чернігівщини. 18 грудня 1943 р. представники однієї з частин 4-ї гвардійської армії склали спільно з місцевими жителями "Акт про злочини німецьких окупантів на території м. Ново-Георгіївка Кіровоградської області". В ньому говорилося про розстріл українського, російського, єврейського населення міста: тільки у віднайдених кількох ямах було виявлено 598 трупів старих, жінок і дітей. За неповними даними 357 жителів міста окупанти угнали до Німеччини. Далі повідомлялося про руйнування в місті – загальна сума завданої шкоди становила 134 млн. крб. Акт було надруковано в армійській газеті, по його матеріалах проводилися бесіди. Нерідко подібні акти не лише друкувалися в червоноармійській пресі, але й друкувалися спеціальними листівками. Зокрема, коли воїни 18-ї армії 28 грудня 1943 р. визволили с. Журбіни Житомирської області, вони стали очевидцями численних злодіянь гітлерівців. Негайно було складено Акт про злочини ворога в селі, в якому повідомлялося, що гітлерівці живцем спалили 150 чол., розстріляли 270 селян. Акт було покладено в основу листівки під назвою "Вітчизна, народ наказує: помстися! Трагедія села Журбіни Житомирської області" [16].

У викритті злочинів нацистів використовувалися і засоби наочної агітації. Наприклад, після звільнення с. Кириківки Будинок культури 27-ї армії виготовив щит, який встановили в селі. На ньому було зроблено напис:

"Товарші! 10 серпня 1943 р. в цьому селі фашистські мерзотники розстріляли із автоматів мирних громадян: Денисенка І.Ф., Морозову М., Долю М., вбили, підірвали гранатами Фесенко Н.Н., Долю І., Катренка І.М., тяжко поранили Дідода І – 16 років. Гітлерівські факельники спалили 78 будинків, забрали з собою 58 колгоспних коней. Воїни! Помстися німцям за кров і сльози радянських людей!" [17] Подібні щити, плакати, гасла, виготовлені працівниками армійських клубів, справляли значний емоційний вплив на воїнів визволителів.

Політпрацівники, позаштатні агітатори використовували і інші дієві форми викриття фашистських насильників і убивць, організовуючи виступи свідків злочинів окупантів з числа новобранців, пропагуючи листи воїнам від рідних з розповідями про знущання ворога над мирним населенням, листи від людей, вивезених до Німеччини тощо. Червоноармієць Василенко із 340-ї стрілецької дивізії був призваний до армії після звільнення Сумської області, де він проживав в роки окупації. Політрук запропонував йому виступити перед товаришами з розповіддю про те, що довелося бачити, пережити в умовах окупації. Незабаром відбулися збори, на яких виступив Василенко. Він зокрема сказав: "Німецькі недолюдки в нашому районі убили 3 тис. жителів, спалили в'язницю з невинно загнаними туди людьми, спалили хліб, угнали худобу. Від цих страхіть серце обливається кров'ю, помстимося ж фашистським катам!" А ось інший факт. Готуючись до бою в січні 1944 р., рядовий 68-ї механізованої танкової бригади Гоголь, виступаючи на зборах, говорив: "Я бачив страхіття розстрілів і шибениці. Червона армія звільнила нас від цих страждань. Зараз ми разом з нашими героями будемо бити ненависного ворога. Я не пошкодую ні сил, ні самого життя для остаточної перемоги". А політпрацівники деяких з'єднань 2-го Українського фронту вирішили провести опитування новобранців, хто з них, або членів їх сімей безпосередньо постраждали від гітлерівців. З'ясувалося, що практично не було жодного воїна, який би не міг висунути свій власний рахунок фашистам. Зокрема, в одній із дивізій опитали 900 червоноармійців, мобілізованих на території України. Виявилось, що у 784 з них гітлерівці убили рідних – батька, мати, дружину, дітей, братів, сестер, а у 116 воїнів вони спалили хату, угнали худобу. Ці факти пропагувалися серед бійців і офіцерів в бесідах, описувалися в бюлетенях, листівках. В одному з бюлетенів, виготовленому в 55 гвардійській танковій бригаді, наприклад, говорилося: "Прочитай і передай товаришу! Боєць і офіцер, запам'ятай і помстися! Звірства німецько-фашистських мерзотників над нашим населенням Лазаревських хуторів Коростишівського району Житомирської області". Далі розповідалось про те, що окупанти вбили 65-річного Кучеревського, 25-річного Пилипенка і його дочку Валю двох років, братів Проценко – Івана 17-ти років та Олексія 13-ти років та ін. [3, с. 217].

Великий вплив справляли на воїнів листи від рідних в яких повідомлялося про злочини нацистів. Коли ефрейтор однієї з частин 2-ї повітряної армії Гуров отримав листа з повідомленням про розправу гітлерівців над його сім'єю, звістка про це стала відома його однополчанам. В листі йшлося про те, що його батька було повішено за зв'язок з партизанами, дружина тяжко поранена, маленька дочка розстріляна. Наступного дня замполіт полку капітан Ковальов зібрав мітинг, який пройшов під гаслом "Помстимося фашистам за горе нашого бойового товариша Гурова". Використовувалася й інша форма роботи з листками. Так, в 68-й стрілецькій дивізії 60-ї армії під час наступальних боїв навесні 1944 р. на основі одержаних листів було складено "Акт

про страхітливі зlodіяння фашистів"; якого зачитували на мітингах, зборах особового складу.

Формуванню образу ворога сприяла також інформація про долю співвітчизників, які були вивезені до Німеччини. Агітатор підрозділу 202-го полку 68 гвардійської стрілецької дивізії Карташов записав розповідь про долю молодих дівчат, вигнаних на рабську працю до рейху в спеціальний зошит під заголовком "Лист до бійців н-ського підрозділу від селянки Величко Єфросинії Антонівни і наша відповідь на нього": Зі слів жінки агітатор описав життя людей за окупаційного режиму, про вигнання в неволю її дочок Насті і Валі. В зошиті було вміщено фотографії дівчат, їхні повідомлення про страждання в Німеччині. Тут же воїни занотували відомості про помсту ворогові за його злочини. В 206-й стрілецькій дивізії рядовий Є. Убийконь із с. Криничного Тростянецького району Сумської області отримав листа від батька Мусія Андрійовича і Марії Гаврилівни, в якому повідомлялося, що фашисти вивезли в неволю його брата і сестру. "Визволили їх синку," – зверталися батьки з проханням до бійця. Лист було опубліковано 21 серпня 1943 р. в армійській газеті "За перемогу", яка писала: "Він звучить як батьківський наказ всім воїнам. Прочитай цього листа боєць!" В одній із частин 1-го Українського фронту агітатори розгорнули роботу навколо листа Ганни Бурди, надісланого із м. Віллінгена своїм батькам в с. Харківці Лохвицького району Полтавської області. Розповідаючи про умови життя і праці в рейху, вона писала: "Встаємо рано і йдемо на роботу, а приходимо пізно, так і живемо тут як каторжні. Живемо в бараках із дощок. В кожній кімнаті 25 душ, а кімнати невеликі... Встаємо рано – раненько із сльозами на очах, згадуємо батька і матір і заливаємося сльозами, згадуємо наш хутір і рідну Україну і плачу". В частинах 2-го Українського фронту проводилася робота по популяризації листів дівчат-харків'янок, вивезених до Німеччини. Ось лише кілька рядків з них: "Пізнаємо день і ніч, не спимо, нічого не їмо, – писала Нюра Дудкіна. – Тепер ви не рахуйте нас живими. Ми вас більше не побачимо!" "Інструмент наш – лопата, вили і кирка. Встаємо о 5 годині ранку і йдемо на каторжну працю. Пізно вночі повертаємося і так кожного дня", писала Оксана Прокопенко [18]. Нерідко такі листи друкувалися в червоноармійській пресі. Так, газета 3-го Українського фронту "Советский воин" 3 березня 1943 р. вмістив добірку листів під заголовком "Листи із неволі", 14, 15 і 16 квітня – статтю О. Левади "Плач полонянок" і т.д. Словнені горя та відчаю, туги за рідним краєм, ці листи викликали у воїнів почуття гніву і ненависті до фашистів, посилювали їх рішучість прискорити час повного розгрому нацистів.

Формуючи образ ворога, політпрацівники надавали великого значення доведенню до особового складу фактів звирячих знущань гітлерівців над військовополоненими, організації урочистого поховання воїнів, які полягли у боях проти німецько-фашистських загарбників. В бою на Харківщині в полон до фашистів потрапив рядовий 222-го полку 73 гвардійської стрілецької дивізії Долгов. Вороги довго знущалися над ним, піддавали нелюдським катуванням, палили тіло, завдавали ножових поранень, але воїн не сказав ні слова і помер як герой. В усіх підрозділах були проведені комсомольські збори на тему "Помстимося німецьким катам за смерть нашого товарища". Акт про розправу над Долговим було розмножено і передано в усі підрозділи дивізії. А ось інший факт. В жовтні 1943 р. рядовий 7-го кавалерійського полку Дегтярьов, знаходячись в розвідці, був тяжко поранений і потрапив у полон. За відмову повідомити будь які відомості вороги вчинили над ним жорстоку

розправу: вони вирізали на щоді героя зірку, а потім спалили його живцем. Під час поховання відважного воїна було проведено мітинг, на якому його бойові товариші дали клятву помститися насильникам. Надбанням усіх солдатів і офіцерів 835 полку 40-ї армії став подвиг трьох саперів, звершений під час боїв на дніпровських плацдармах. Протягом одного дня воїни відбили 7 шалених атак ворога. Під час бою фашисти захопили в полон трьох саперів – Мельникова, Козельського і Березовського. Гітлерівці палили воїнів розпеченим залізом, копали штиками, аби отримати від них потрібні відомості. Але патріоти не видали військової таємниці. Випадковий свідок знущань німців над червоноармійцями розповідала, що, помираючи, Мельников сказав насильникам: "Як ви не катуєте нас, ми вам нічого не скажемо. Сила наша, і вам її не збороти. За наші муки з вами розрахуються". Про подвиг мужніх воїнів розповіла армійська газета, по її матеріалах проводилися бесіди [19]. В армійській пресі друкувалося багато матеріалів, що викривали знущання нацистів над радянськими воїнами, які потрапляли в полон. Так, фронтова газета "Суворовский натиск" 10 вересня 1943 р. вмістила лист червоноармійця Н. Симельникова, під заголовком "Наші страждання", який розповідав про знущання гітлерівців над 13-ма воїнами, захопленими ворогом в полон на Харківщині. Газета 14-ї гвардійської стрілецької дивізії "На страже Родины" 3 грудня 1943 р. опублікувала статтю "Це не можна забути", 10 січня 1943 р. листа сержанта Новікова "Не простимо", 16 січня 1943 р. статтю "Люди із свастики", в яких повідомлялося про злочини німецьких окупантів.

З метою утвердження в свідомості воїнів кривавого образу нацистських варварів використовувалися твори літератури і мистецтва. В багатьох частинах і з'єднаннях було організовано колективне читання і обговорення книг В. Василевської "Радуга", М. Шолохова "Вони бігли за Батьківщину", публіцистичних статей І. Еренбурга та ін. Про злочини гітлерівців розповідали кінофільми "Радуга", "Вона захищає Батьківщину", "Ленінград в боротьбі", "Битва за нашу Радянську Україну" та ін. Перед переглядом кінофільмів читалися лекції, Акти про злочин окупантів в містах і селах України.

Таким чином, використовуючи різноманітні форми масово-політичної роботи політпрацівники, позаштатні агітатори, читці сприяли формуванню у воїнів-визволителів України чіткого уявлення про злочинну сутність нацистських завойовників, примножували нестримне бажання бійців і офіцерів прискорити час повного очищення української землі від фашистського поневолення.

1. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. 2. Документи обвиняють. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченной ими советской территории. – Вып.1. – М., 1943. 3. Идеологическая работа КПСС на фронте (1941-1945 гг.). – М., 1960. 4. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной... М., 1983. 5. Мошкин С. Самое страшное из орудий // Родина. 2010. – №1. 6. Розанов Г.Л. Германия под властью фашизма (1933-1939). – М., 1961. 7. Товарищ Эренбург упрощает // Правда. – 1945, 14 апреля. 8. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ) ф. 357, оп. 5984, спр. 1, арк. 35, 228; спр. 3, арк. 202, 206; спр. 4, арк. 133; спр. 34, арк. 300. 9. Там само, ф. 236, оп. 2675, спр. 41, акр. 26. 10. Там само, ф. 240, оп. 2772, спр. 59, арк. 8. 11. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 3, арк. 205. 12. Там само, ф. 333, оп. 4908, спр. 6, арк. 253; спр. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 7; ф. 236, оп. – 2675, спр. 432, арк. 67. 13. Там само, ф. 312, оп. 4257, спр. 108, арк. 33, 36. 14. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 9, арк. 207; ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 302. 15. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 1, арк. 132. 16. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 89; ф. 393, оп. 9023, спр. 10, арк. 212; ф. 240, оп. 2772, спр. 26, арк. 20-21; ф. 371, оп. 6386, спр. 103, арк. 74. 17. Там само, спр. 381, оп. 8460, спр. 38, арк. 161. 18. Там само, ф. 32, оп. 11302, спр. 126, арк. 102, 113, 127. 19. Там само, ф. 341, оп. 5337, спр. 227, арк. 209; ф. 203, оп. 2675, спр. 264, арк. 316; ф. 395, оп. 9153, спр. 24, арк. 38. 20. Чесликова А. Советский Союз и Россия в 1945-2002 гг. в глазах поляков. – Польша – СССР 1945-1989: избранные политические проблемы, наследие прошлого. – М., 2005.